

КСЕНІЯ УРСУЛЕНКО,

аспірантка кафедри емпіричних соціологічних досліджень університету Констанца (Німеччина)

Методика вимірювання соціальної солідарності в українському суспільстві. Перевірка теорії за допомогою методу моделей лінійних структурних рівнянь

Abstract

Recent studies on social solidarity have been concentrated either on the theoretical exploration of the phenomenon or on the investigation of solidarity aspects in empirical studies of little social groups. The paper presents a theory of social solidarity and a measurement instrument to study the phenomenon on the general level of Ukrainian society. The author provides the description of methodic issues as well as analysis strategy and interpretation framework. Based on the data provided by Institute of Sociology in Kiev three different indices are computed to describe normative and structural aspects of social solidarity. Using structural equation modeling the relationships between concepts of the theory are specified and explained.

Вступ

Для соціальних наук проблема солідарності суспільств або великих соціальних спільнот буде завжди цікавою з огляду на багатогранність цього явища та значущість його для продуктивного розвитку соціальних відносин, а отже впорядкованості й налагодженості суспільного життя. “Соціальна солідарність”, на мою думку, — це поняття, яке описує стан суспільства або великої соціальної спільноти, за якого наявні: єдність цінностей, ідей, переконань, поглядів, інтересів, цілей суспільства, спільність норм, а також функціональна взаємозалежність та узгодженість у виступах і діях, пов’язані

них із реалізацією інтересів (досягненням цілей) цього суспільства або спільноти [Урсуленко, 2009].

Незважаючи на значний інтерес до теми солідарності та відносно велику кількість досліджень солідарності груп (колективів), особливо серед робітників підприємств, ще й досі у вітчизняній науці спостерігається брак ґрунтовних досліджень стану солідарності українського суспільства.

Зарубіжні та вітчизняні соціологи накопичили деякий досвід вимірювання соціальної солідарності (єдності, консенсусу) на рівні емпіричних соціологічних досліджень. Щоправда, порівняно з теоретичними доробками тут проблемі соціальної солідарності приділялося значно менше уваги, і це, можливо, зумовлене передусім складністю і масштабністю операціоналізації поняття солідарності — переходу від абстрактного теоретичного концепту до конкретних емпіричних індикаторів. Дуже часто окремі запитання-індикатори використовують у великих омнібусних або моніторингових, міжнародних порівняльних та панельних дослідженнях. Однак мені не відоме використання цілісної стандартизованої методики для вимірювання суспільної солідарності на теренах пострадянських держав.

У цій статті увагу зосереджено на емпіричному боці вивчення соціальної солідарності. На основі теоретичних розробок класиків соціологічної теорії та виходячи з практики застосування низки методик вимірювання солідарності, єдності та інтеграції, я пропоную нову методику вимірювання соціальної солідарності, розроблену для використання у масових опитуваннях українського суспільства. У процесі конструювання опитувальника я обґрунтовую та описую кожен із концептів та відповідних індикаторів, а в завершальній частині статті здійснюю перевірку попередньо розробленої теорії, яка є підставою запропонованої методики, з використанням методу моделей лінійних структурних рівнянь.

Теоретичні засади дослідження соціальної солідарності

Підґрунтям будь-якої методики вимірювання соціального явища чи процесу в кількісній соціологічній традиції має бути детально розроблена і логічно пояснювана теорія. У випадку дослідження соціальної солідарності теоретичною основою методики є обґрунтована у класичних та сучасних соціологічних працях система понять, категорій і зв'язків між ними. Великою мірою я розглянула основні етапи розвитку поняття “соціальна солідарність” у класичній та сучасній вітчизняній та зарубіжній соціології у попередній розвідці (див.: [Урсуленко, 2009]). У цій статті вважаю за доцільне розглянути досвід вимірювання соціальної солідарності (соціальної єдності та інтеграції) саме в *емпіричних* соціологічних дослідженнях, що їх проводили в зарубіжній та вітчизняній соціології. Це допоможе висвітлити деякі методологічні проблеми дослідження соціальної солідарності, які слід враховувати, створюючи методику для вивчення цього явища.

У 1980-х роках американський соціолог С.Ліберсон запропонував метод вимірювання *згоди* (*консенсусу*) членів певної соціальної спільноти стосовно деяких якісних атрибутів, ґрунтований на обчисленні індексу, який дорівнює ймовірності того, що відібрані випадковим чином два об'єкти

(члени соціальної спільноти) матимуть деяку визначену характеристику [Markoff, 1982: р. 290]. Таким чином, вимірювали ймовірність збігу поглядів людей на різноманітні явища і процеси.

В американській соціології зустрічаються спроби дослідження етнічної солідарності, політичної солідарності, а також солідарності серед робітників підприємств чи організацій. Ф.Нільсен у статті “До теорії етнічної солідарності у сучасному суспільстві” визначає етнічну солідарність, як реакцію периферії, що культурно відрізняється від центру, на експлуатацію з його боку. Така солідарність виникає у випадку, коли наявний “культурний” поділ праці, тобто індивідам приписують специфічні типи зайнятості й соціальні ролі залежно від спостережуваних культурно-етнічних ознак [Nielsen, 1985: р. 133]. Розглядаючи солідарність як спільність інтересів, цілей, почуттів, Ф.Нільсен підкреслює, що для вимірювання цього явища на емпіричному рівні необхідно звертати увагу на два елементи: формування специфічних цілей і запитів етнічної групи як протилежної, такої, що відрізняється від інших соціальних спільнот у суспільстві; та рівень ідеологічної або організаційної мобілізованості членів спільноти задля досягнення таких цілей.

Розгляд солідарності в робітничому середовищі має давні традиції, започатковані К.Марксом, який у своїй фундаментальній праці “Капітал” описує класовий конфлікт, зазначаючи, що із зростанням продуктивності виробництва посилюється згуртованість і солідарність пригноблених. Це, своєю чергою, загострює конфлікт між тими, хто панує, і тими, над ким панують. “У К.Маркса соціальна група перетворюється з “класу в собі” на “клас для себе” мірою того, як потенційне членство перетворюється на реально усвідомлювану солідарність, що ґрунтується на визнанні своїх класових інтересів на противагу інтересам іншого класу” [Добренєков, 2002: с. 158]. В емпіричних дослідженнях солідарність робітників вивчають у багатьох країнах. Наведу, на мій погляд, найяскравіші приклади досліджень в американській та російській соціології.

Група дослідників з Університету Індіани (США) виокремили кілька основних елементів солідарності робітників: взаємний захист, дружні почуття, взаєморозуміння (shared meanings), спільні норми, спільний досвід на роботі, почуття залученості та членства, спільні цілі, взаємодія, визначені межі групи та лідерство [Hodson, 1993: р. 399]. Незважаючи на те, що це дослідження спрямоване на вивчення групової солідарності, а не солідарності суспільства (або великої соціальної спільноти), досвід побудови та аналізу емпіричних індикаторів є цінним під кутом зору методологічного обґрунтування дослідження. Увага науковців була спрямована не на класичне визначення згуртованості груп, а на вимірювання рівня солідарності кількох різних робітничих колективів, а також визначення чинників, що впливають на цей рівень. На думку соціологів, солідарність робітників залежить від умов, за яких люди працюють, а саме від характеристик робітничої сили (участі у профспілках та інших об'єднаннях, гендерної структури колективу, стабільності членства тощо), самої роботи (автономія та участь робітників у виконанні певних завдань) та організації, яка найняла працівників (система контролю). Американські дослідники виокремили п'ять

змінних, якими вони описували рівень солідарності у групах робітників: 1) згуртованість, що визначається частотою, обсягом соціальних контактів на роботі; 2) взаємний захист, тобто підтримка робітника групою, коли виникає загроза; 3) лідерство у групі робітників; 4) дисципліна, тобто наявність стандартів у роботі; 5) межі групи, що визначають, хто до неї належить, а хто ні. На основі цих індикаторів соціологи обчислюють адитивний індекс. Коефіцієнт Альфа Кронбаха (Alpha reliability) для “шкали солідарності” дорівнює 0,77. Шляхом факторного аналізу (метод головних компонент) було встановлено, що всі п’ять змінних належать до одного фактора. Після побудови коефіцієнта перевіряли вплив основних характеристик робітничої сили, роботи та організації (використовуваних як незалежні змінні) на рівень солідарності. Результати дослідження показали, що різні характеристики впливають на різні аспекти солідарності у групах робітників.

Солідарність робітників стала об’єктом досліджень багатьох сучасних російських соціологів. Зокрема, колектив дослідників Російської академії наук у 1998 році видав збірку статей, в якій викладено результати дослідження в межах проекту “Формування нових солідарностей у суспільстві, що трансформуються”. Соціологи досліджували робітничі колективи двох підприємств у різних містах (Санкт-Петербург та Єлець) з метою визначення феномена свідомості робітників, зумовлюваного їхньою самоідентифікацією з деякою спільнотою, яку вони сприймають як свою (“ми-спільнота”), представники якої мають спільні інтереси, здатні до колективної дії задля їх досягнення [Солидаризація, 1998: с. 11]. Солідарність у цьому дослідженні вимірювали на трьох рівнях установки: афективному, когнітивному та поведінковому. У перебігу дослідження оцінювали ціннісно-нормативну схильність до солідарних дій, ставлення до трудових конфліктів з адміністрацією, підтримку робітниками один одного, готовність до захисту своїх інтересів тощо. У процесі дослідження були виявлені дві моделі солідаризації робітників. Одна — власне радянська: “ми” — колектив підприємства, включно з адміністрацією. Інша — пострадянська: “ми” — робітники заводу “Арсенал”, а “вони” — це дирекція, мери або губернатори та загалом усі керівники [Солидаризація, 1998: с. 6–7].

У багатьох схожих дослідженнях автори наголошують наявність деякого протистояння, протиставлення, конфлікту, який відіграє інтегративну роль стосовно двох чи більше солідарних груп. Наприклад, С.Барсукова вивчає групову солідарність, виходячи з того, що вона виникає у поєднанні чотирьох компонентів: 1) життєві обставини групи усвідомлюються як несприятливі; 2) характер негараздів оголошують універсальним для неї; 3) знаходять “винуватих” у складній ситуації; 4) ситуація оформлюється певною риторикою, дістає публічну інтерпретацію, усталену дискусійну форму [Барсукова, 2002: с. 4]. Елемент зовнішньої інтеграційної сили працює і на рівні великих соціальних спільнот. Історії відомо багато прикладів, коли “маленьку війну” керівники держави використовували для подолання внутрішніх розбіжностей і суперечностей у суспільстві.

В українській соціології існують окремі спроби вимірювання основ солідарності суспільства. Зокрема, М.Паращевін у статті “Соціальна солідарність в українському суспільстві: тенденції змін” [Українське суспіль-

ство, 2004] використовує дані моніторингу Інституту соціології НАНУ 1994–2004 років для аналізу підґрунтя солідарності в Україні. У 2004 році для визначення думки громадян України щодо основ єднання суспільства пропонували таке запитання: “Що із нижчепереліченого, на Вашу думку, не викликає сумнівів і поділяється більшістю громадян України?”, — з варіантами відповідей: 1. Суспільні норми моралі. 2. Релігійні канони. 3. Конституційні норми. 4. Закони й законодавчі акти. 5. Висновки сучасних природничих наук. 6. Повідомлення національних інформаційних каналів. 7. Висновки сучасних соціальних наук. 8. Міркування моральних авторитетів української нації. 9. Повідомлення закордонних інформаційних каналів. 10. Офіційні заяви й декларації вищих чиновників і політиків. 11. Інше. 12. Не знаю, важко сказати.

У цьому масовому опитуванні використовували також запитання, спрямовані на вимірювання інтегрального індексу соціального самопочуття. М.Паращевін використовує деякі індикатори соціального самопочуття для аналізу стану солідарності в українському суспільстві, зокрема такі: “Чого з переліченого Вам не вистачає?” — Доброти та співчуття людей, що оточують; норм і цінностей, що об’єднують людей; взаєморозуміння між людьми різних національностей. Крім згаданих емпіричних індикаторів дослідник намагається виміряти рівень соціальної солідарності через рівень довіри й робить висновки про одне явище, ґрунтуючись на аналізі іншого. На мою думку, однак, ці два концепти позначають різні, хоча і взаємозалежні явища. Довіра є результатом спільного позитивного досвіду співпраці, результатом солідарних дій, проте визначається вона зовсім іншими індикаторами і ґрунтується на зовсім інших підставах, ніж солідарність. Зв’язки між цими концептами я перевіряю у моделі лінійних структурних рівнянь далі у статті, де і спинюся детальніше на цьому питанні.

Інший емпіричний індикатор, що вимірює соціальну солідарність, використаний у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України, стосувався схильності людей до тієї чи іншої життєвої позиції: колективістської взаємопідтримки або індивідуального самозабезпечення. М.Паращевін вважає, що “хоча солідарність у країні не дуже сильна, позитивним моментом є те, що така ситуація не спричиняє ворожнечі, а радше виявляється в байдужості. Так, респонденти мало переймаються загрозою можливих конфліктів між певними групами населення. При відповіді на запитання “Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?” загрозу міжнаціональних конфліктів зазначили 12,8% опитаних, загрозу міжрелігійних конфліктів — 6,4%, масових вуличних заворушень — 16,1%” [Українське суспільство, 2004: с. 454].

В.Тихонович у статті “Проблема соціальної солідарності в кризовому суспільстві” [Тихонович, 1999] пропонує використовувати напівзакрите запитання: “Що, на Вашу думку, об’єднує людей у нашому суспільстві?”, — з такими варіантами відповіді: 1) спільні труднощі життя; 2) віра у краще майбутнє; 3) страх перед майбутнім; 4) відчуття втрати нормального життя; 5) незадоволення владою; 6) родинні та дружні почуття; 7) релігія (віросповідання); 8) прагнення спільно долати труднощі життя; 9) мова спілкування; 10) національна належність; 11) патріотичні почуття громадянина

України; 12) політичні погляди; 13) інше; 14) важко відповісти; 15) нічого з переліченого не об'єднує. На підставі цього запитання можна отримати інформацію про думки людей щодо наявності об'єднувачих чинників у суспільстві.

Спільною ознакою різних підходів до вимірювання солідарності в Україні є акцент на чинники об'єднання людей, а не на вимірюванні рівня солідарності усього суспільства. У зарубіжних дослідженнях поширеним є вирізнення таких характеристик соціальної єдності (солідарності): спільні цінності, самоідентифікація, відсутність соціального виключення, наявність зв'язків і взаємодій, що визначаються як соціальний капітал. У такому розумінні концепція соціальної єдності є комплексною і загальною, вона охоплює багато аспектів теорій соціальної ексклюзії та соціального капіталу і базується на двох основних вимірах: зменшення нерівностей та соціальної ексклюзії у суспільстві та зростання соціального капіталу суспільства.

Конструювання методики вимірювання соціальної солідарності

У пошуку емпіричних індикаторів явища соціальної солідарності слід одразу зазначити, що зведення поняття такого рівня абстракції до його емпіричних ознак завжди є частковим, як зазначає В.Ядов: “Зміст наукового і взагалі досить абстрактного терміна ніколи не зводиться до кінцевого числа проявів його сутності, залишається якийсь невиражений в емпіричних показниках залишок” [Ядов, 2003: с. 84]. Тому зусилля мають спрямовуватися передусім на емпіричну інтерпретацію найбільш суттєвих аспектів явища соціальної солідарності.

Основою розуміння соціальної солідарності у цій розвідці є фундаментальна класична теорія Е.Дюркгейма, яку він висвітлює у своїй дисертації “Про поділ суспільної праці” (див.: [Дюркгейм, 1996]). На думку соціолога, соціальну солідарність можна поділити на два види: механічну та органічну. Перша угрунтована на схожості людських свідомостей (іншими словами — ціннісно-нормативної системи), а друга — на функціональній взаємозалежності (на поділі праці у суспільстві). Беручи за основу цей підхід, соціальну солідарність суспільства, на мою думку, можна визначити через такі два виміри: 1) *схожість* — прийняття загальних норм і цінностей, наявність спільних переконань та орієнтацій; 2) *включеність* — усвідомлення належності до суспільства (самоідентифікація), включеність до мереж соціальних зв'язків і відносин (зокрема, участь у суспільному поділі праці), залученість до різних сфер суспільного життя.

Виходячи із запропонованого у цій статті визначення “соціальної солідарності”, сформованого на основі вивчення досвіду дослідження цього явища в соціології та власного його бачення, я розглядаю це поняття на підставі *двох різних підходів*: “*нормативного*” (однакові цінності, пріоритети, спільні погляди, переконання тощо) і “*структурного*” (включеність до мереж соціальних зв'язків; інтенсивність і якість соціальних відносин). Ці два боки одного явища слід розглядати в цілісності та взаємозв'язку. Незважаючи на те, що спільність ідей, переконань і цінностей є базою для соціальної

солідарності в суспільстві, обов'язково слід враховувати комплексність і складність цього явища, пов'язану зі структурним виміром, без якого, як зазначав Р.Міхельс, “продуктом гомогенності груп може бути однаковою мірою як солідарність, так і конфлікт” (цит. за: [Герон, 2002: р. 237]). З іншого боку, структурний вимір у відриві від нормативного описують у соціологічних дослідженнях іншими поняттями, ніж “соціальна солідарність”, такими як соціальне включення, соціальний капітал, соціальна взаємодія тощо.

Отже, окреслені два компоненти визначаються різними підходами до розуміння поняття “соціальна солідарність” і спричиняють різну його операціоналізацію, проте, на мою думку, саме поєднання цих підходів під час дослідження соціальної солідарності дасть змогу оцінити цю характеристику суспільства в її цілості. Таким чином, ми розглядаємо “соціальну солідарність” не як одновимірне поняття (результат вимірювання якого — точка на числовій прямій), а як двовимірне (результат вимірювання — точка на площині).

У рамках **першого (нормативного) виміру соціальної солідарності** маємо кілька понять (насамперед “цінність” і “норма”), які для адекватного використання при побудові інструментарію необхідно проінтерпретувати. За визначенням відомого українського соціолога А.Ручки, *цінність* — це матеріальний або духовний предмет, який має певну життєву значимість для того чи того соціального суб'єкта, тобто має властивість задовольняти його інтереси й потреби. Спільність цінностей у класичній соціології, наприклад, у працях О.Конта, Е.Дюркгейма, А.Етціоні, Т.Парсонса, Е.Шилза та ін., розглядають як основу для соціального консенсусу, солідарності, порядку, а також як передумову ефективної кооперації. Як зазначає Ш.Шварц, коли члени суспільства поділяють одні цінності, це сприяє їхній ідентифікації один з одним, прийняттю спільних цілей та згоді стосовно норм, які визначають, яким чином таких цілей слід досягати [Schwarz, 2000: р. 466].

Поряд із поняттям “цінності” в соціології використовують термін “ціннісні орієнтації”. За визначенням В.Хмелька: “*Ціннісні орієнтації* — це особистісні орієнтації стосовно цінностей тих чи інших соціальних спільнот чи груп: загальнолюдських, національних, класових, професійних і т. ін.; тривкі диспозиції, що *регулюють загальну спрямованість діяльності людини* стосовно таких цінностей та інших об'єктів високої соціальної значущості; складові вищих рівнів у диспозиційній структурі спрямованості особистості” [Соціологія, 1998: с. 678]. Можна розглядати цінності як “значимість явищ і предметів конкретної соціальної дійсності під кутом зору їх відповідності (або невідповідності) потребам особистості” [Паніна, 2001]. З цього погляду, комплекс цінностей, що формуються на основі відповідних потреб, інтегрується в узагальнений показник — *соціальне самопочуття*, дослідженню якого присвячено багато наукових праць українських соціологів Є.Головахи та Н.Паніної. Складна й неоднорідна структура ціннісних орієнтацій є причиною появи великої кількості підходів до вивчення та класифікації цінностей. О.Андреєва у статті “Типології цінностей: методичні підходи М.Рокича та Ш.Шварца” (див.: [Андреєва, 2003]) дає стислий огляд основних типологій цінностей, що існують на сьогодні в соціології та психо-

логії. Дослідженням цінностей займалися Г.Олпорт, П.Вернон, Г.Ліндсей, М.Рокич, Ш.Шварц, Ф.Клакгон, П.Абрагамсон, Р.Інглегарт, Г.Хофстед та багато інших дослідників. У вітчизняній науці великий внесок у розвиток соціології цінностей зробили Н.Лапін, В.Тугаринов, А.Ручка, Н.Костенко. Найбільш відомими міжкультурними порівняльними соціологічними дослідженнями цінностей є “Дослідження світових цінностей” (World Values Survey), “Вивчення європейських цінностей” (European Values Study) та “Євробарометр” (Eurobarometer). Проте у цьому дослідженні я звертаю увагу не на самі цінності, а на їх спільність, подібність цінностей серед членів суспільства. Виходячи з мети дослідження важливо дати оцінку однорідності цінностей людей у суспільстві.

Вибір системи цінностей, використовуваної в контексті дослідження соціальної солідарності, залежить від конкретного стану конкретного суспільства і визначається актуальними проблемами його розвитку. Основну увагу слід звернути на узгодженість, тобто спільність таких цінностей, що становить, згідно з Е.Дюркгеймом, підґрунтя “механічної” соціальної солідарності.

Окрім цінностей регулятором людської поведінки виступають “норми”. “Під нормами розуміють певні стандарти дії, що регулюють поведінку людей у різних сферах життєдіяльності залежно від їх належності до конкретної соціальної групи. Норми визначають змістову характеристику соціального статусу. Змістова характеристика соціального статусу являє собою сукупність нормативних приписів, структурованих у моделі поведінки індивіда, – соціальні ролі” [Головаха, Панина, 1994: с. 90]. *Норми* – загальнозначимі правила поведінки, що, на відміну від цінностей, мають примусовий характер і реалізуються в традиціях, звичаях, етикеті, а також у законодавстві. Норми – це стандарти, правила та приписи, що виражаються в очікуваннях індивідів стосовно того, що дещо має або не має відбутися [Орр, 1983: S. 4]. Спільність ціннісно-нормативної системи, однорідність переконань, поглядів та ідей, тобто характеристик нормативного аспекту соціальної солідарності, на мою думку, можна дослідити за схемою вимірювання, що відображена у таблиці 1.

Таблиця 1

Нормативний бік соціальної солідарності

Спільність норм та цінностей	Відчуття узгодженості власних цінностей з цінностями навколишніх людей
	Відчуття наявності спільних соціальних норм
Однорідність поглядів	Ціннісні орієнтації в політиці
	Ціннісні орієнтації в економіці
	Орієнтації у зовнішній політиці
Спільність переконань	Спільність релігійних переконань
Відчуття єдності	Усвідомлення об’єднувальних чинників (наприклад, національність, мова спілкування тощо)

Дослідники ціннісно-нормативної структури суспільства звертають увагу на роль визначеності й усвідомленості норм як регуляторів поведінки індивідів. В українській соціології дослідженню норм у трансформованому суспільстві присвячено багато наукових публікацій Н.Паніної, автора адаптованих до українських реалій та успішно застосовуваних у щорічному Моніторингу Інституту соціології НАН України “Українське суспільство. Соціологічний моніторинг”, методик дослідження аномійної деморалізованості та цинізму. Ситуація аномії — безнормності є протилежною станом соціальної солідарності, за якого цінності та норми не просто існують у суспільстві, а й поділяються його членами. Методичні розробки, а також результати досліджень щодо аномійної деморалізованості та цинізму будуть використані в процесі розроблення та оцінки інструменту дослідження соціальної солідарності. “Під цинізмом розуміється така реакція на безнормність, за якої безнормність стає індивідуальною нормою свідомості й поведінки. Однією з найважливіших складових цинізму є високий ступінь недовіри не лише до норм поведінки, а й до людей в цілому” [Головаха, Панина, 1994: с. 102]. Для того, щоб мати можливість робити висновки стосовно аспекту соціальної солідарності, пов’язаного з наявністю спільних норм, нам важливо визначити, чи відчувають люди брак таких соціальних норм, що мають регулювати їхню поведінку.

Політичні та економічні ціннісні орієнтації, а також орієнтації у зовнішній політиці потенційно можуть об’єднувати людей на рівні суспільства. Щодо політичних ціннісних орієнтацій можна визначити *демократичну* або *авторитарну* спрямованість людей; щодо орієнтацій стосовно економічного шляху розвитку держави — підтримку *ринкової* або *планової* економіки; а щодо орієнтацій у зовнішній політиці — першочергову підтримку розвитку України в напрямку *західних країн, Європейського Союзу або Росії та країн СНД*. Ще раз варто наголосити, що вибір системи цінностей зумовлюють актуальні проблеми конкретного суспільства на конкретному етапі розвитку. Окрім економічних і політичних орієнтацій, на мою думку, важливий аспект соціальної солідарності становить спільність релігійних переконань. Тобто, з цієї позиції, важливо оцінити, наскільки релігія слугує консолідувальною силою.

Зафіксувати відчуття єдності, в нашому випадку, означає визначити думку респондентів щодо наявності чинників, які об’єднують людей у суспільстві. Однорідність таких ознак, як мова спілкування та національність, також характеризує певний бік соціальної солідарності суспільства і може виступати основою для інтеграції індивідів у спільноти.

Другий (структурний) вимір соціальної солідарності стосується вимірювання включеності об’єктів у мережу соціальних відносин, залученості до різних сфер суспільного життя та самоідентифікації на рівні суспільства.

Для подальшого розроблення концептуальної схеми явища соціальної солідарності необхідно уточнити зміст фундаментального в соціологічній науці поняття “*соціальні відносини*”. Стосовно його визначення існують різні точки зору.

Я.Щепанський дотримується погляду, згідно з яким соціальні відносини є системою унормованих взаємодій між двома партнерами (індивідами чи організаціями) на основі деякої спільної платформи (див.: [Щепанський, 1969: с. 91–92]). Поряд із поняттям “*відносини*” Я.Щепанський використовує інші терміни: “*взаємодії*” (система дій, що веде до утворення стійких соціальних відносин) та “*залежності*” (деякий елемент соціальних відносин, який, проте, не вичерпує їх).

Е.Бабосов розглядає соціальні відносини як сукупність різноманітних зв'язків, що виникають між окремими індивідами, групами та спільнотами, а також всередині груп і спільнот у процесі їх економічної, політичної, культурної та іншої діяльності та реалізації ними своїх соціальних статусів і ролей (див.: [Бабосов, 2002]). Таким чином, соціальні відносини — це система зв'язків, що виникає в процесі *взаємодії* між соціальними акторами. У цьому дослідженні я сконцентрую увагу саме на тих відносинах, які сприяють інтеграції соціальних спільнот у суспільстві.

У світовій практиці для опису інтенсивності та якості соціальних відносин використовують концепт “соціальний капітал”. Теоретичним підґрунтям дослідження соціального капіталу слугують розробки П.Бурдьє, Ф.Фукуями, Р.Патнема, Дж.Коулмена та ін.

У канадському проекті вимірювання соціального капіталу С.Франк розглядає відносини як одиниці аналізу соціальних мереж. Соціальний капітал у цій розробці описано поняттям “соціальних мереж, які відкривають доступ до ресурсів та соціальної підтримки” [Measurement, 2005: р. 9]. В межах такої концептуальної схеми соціальний капітал має два різновиди: індивідуальний соціальний капітал (Individual Social Capital) та колективний соціальний капітал (Collective Social Capital). Враховуючи специфіку мети мого дослідження, в контексті конструювання вимірювальної схеми соціальної солідарності я розглядатиму соціальні відносини під кутом зору включеності індивідів у мережі зв'язків та взаємодій на рівні *соціальної групи* (сім'я, друзі, сусіди), на рівні *соціальних організацій* (місце роботи) та на *загальносуспільному* рівні (інші члени суспільства). На мою думку, описати характер відносин із родичами, друзями, знайомими, сусідами, колегами по роботі (навчанню) й загалом із громадянами країни можна з використанням індикатора, що фіксує оцінку респондентом солідарності на кожному з цих трьох рівнів, тобто визначення ним, наскільки він упевнений у можливості співчуття, співпереживання, допомоги та підтримки з боку різних людей, зокрема у моральному плані (адже, як писав Е.Дюркгейм, явище солідарності є передусім моральним явищем).

Індикатори вимірювання структурного аспекту соціальної солідарності наведено в таблиці 2.

Участь у різних сферах суспільного життя допомагає оцінити рівень включеності індивіда у системи різного роду соціальних зв'язків. Найбільш яскравими сферами самореалізації індивіда, на мою думку, є: політичне життя країни, релігійне життя, культурне життя, захист навколишнього середовища, сімейне життя, професійна сфера.

Структурний вимір соціальної солідарності

Структурний вимір соціальної солідарності		
Інтегрованість у систему поділу праці		
Участь у різних сферах суспільного життя		
Сила зв'язку із суспільством		
Самоідентифікація		
Включеність у мережі соціальних зв'язків	Соціальна група	Сім'я Друзі, знайомі Сусіди
	Соціальна організація	Колеги по роботі
	Суспільство	Пересічні люди

Однією з центральних ознак соціальної солідарності є усвідомлення своєї належності до суспільства або великої соціальної спільноти. Проблемі формування ідентичностей, їхніх особливостей та впливу на різні боки життя в суспільстві присвячені численні праці соціологів. У цьому дослідженні я акцентую увагу на територіальній, громадянській та національній ідентичності. Важливим моментом є те, що усвідомлення своєї належності до суспільства контролюється оцінкою стосовно емоційної забарвленості цього усвідомлення — чи пишається індивід тим, що він належить до певного суспільства або соціальної спільноти.

Після теоретичної та емпіричної інтерпретації понять, згідно з логікою конструювання методики, слід вказати правила фіксування виокремлених емпіричних ознак соціальної солідарності, тобто здійснити їх операціоналізацію.

Нормативний вимір соціальної солідарності

У контексті розгляду нормативного виміру соціальної солідарності необхідно дослідити наявність у людей відчуття узгодженості власних цінностей із цінностями інших людей, відчуття наявності соціальних норм у суспільстві, схожість ціннісних орієнтацій у внутрішній та зовнішній політиці, економіці, подібність їхніх переконань та однорідність за мовою спілкування та національною належністю. При формулюванні запитань я передусім виходила з концептуальної схеми соціальної солідарності та принципу Л.Аверьянова: щоб респондент зрозумів запитання, необхідно говорити його мовою [Аверьянов, 1998].

Для оцінки відчуття спільності цінностей і норм респондентів запитували, наскільки вони погоджуються з такими твердженнями: *“Більшість моїх знайомих поділяють мої погляди на життя”*, *“Я дуже часто перебуваю в ситуації конкуренції”*, *“Я часто відчуваю, що не розумію вчинків інших людей”*, *“Я часто не знаю, як вчинити правильно”*.

Твердження *“Більшість моїх знайомих поділяють мої погляди на життя”* має фіксувати відчуття респондента, що його життєві орієнтири збігаються з загальнолюдськими ціннісними пріоритетами інших людей у суспільстві.

Що стосується другого твердження, щодо ситуації конкуренції, воно пов'язане з певними теоретичними міркуваннями. На думку Е.Дюркгейма, суспільство, де переважає механічна солідарність, являє собою систему однорідних і схожих між собою сегментів. Але, як пише класик соціології, з розвитком історії перегородки між сегментами поступово зникають і це приводить до зближення і боротьби подібних “органів”, кожен з яких намагається замінити інші. Таким чином, суспільство опиняється у стані конкуренції. *Конкуренція* — це боротьба за досягнення найвищих результатів, за задоволення потреб, інтересів. Причиною виникнення конкуренції є дефіцит певних ресурсів, які задовольняють ці потреби та інтереси. Як зазначив Дюркгейм, ще з часів Дарвіна відомо, що конкуренція між двома організаціями тим сильніша, чим вони більше схожі, і що чим більше зближуються функції двох організмів, чим більше між ними точок дотику, тим більше, відповідно, вони схильні до боротьби (див.: [Дюркгейм, 1996: с. 273–274]). Конкуренція є перехідним етапом між механічною та органічною солідарністю. Запитання, що стосовно рівня конкуренції дає змогу оцінити, з одного боку, наявність схожих цінностей, а з іншого — протилежне до солідарності явище.

Третє та четверте твердження характеризують те, наскільки у людей узгоджена нормативна основа поведінки: наскільки вони впевнені у правильності цінностей-засобів для досягнення своїх цілей і наскільки ці норми поведінки характерні для навколишніх людей.

Щоб визначити, наскільки люди відчують (і чи відчують взагалі) нестачу нормативної регуляції поведінки у суспільстві, респондентів просили визначити, наскільки вони погоджуються або не погоджуються з такими твердженнями: “*В нашому суспільстві не вистачає міцних традицій*”; “*В нашому суспільстві не вистачає контролю за дотриманням законів*”.

У цьому дослідженні вважаю за доцільне розглянути *політичні* та *економічні* ціннісні орієнтації, оскільки саме вони потенційно можуть об'єднувати людей на рівні суспільства. Щодо політичних ціннісних орієнтацій можна визначити *демократичну* або *авторитарну* спрямованість людей. У деяких українських масових опитуваннях спрямованість вимірюють через низку запитань щодо потрібності багатопартійної системи в Україні, щодо підтримки демократичних прав і свобод або щодо ролі держави у житті суспільства. Коли йдеться про орієнтації щодо економічного шляху розвитку держави, виявляють підтримку *ринкової* або *планової* економіки.

У процесі конструювання опитувальника, керуючись принципом лаконічності, ми виокремили шість основних тверджень, які характеризують яскраві думки стосовно орієнтацій у політиці, економіці та найактуальніших проблем, які на сьогодні постають перед українським суспільством (див.: Додаток). Підтримка тієї чи іншої позиції визначає ціннісні орієнтації респондента і допомагає оцінити рівень солідарності людей з приводу основних завдань розвитку суспільства.

Для виявлення єдності у зовнішньополітичних орієнтаціях я модифікувала запитання моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України “Українське суспільство 1994–2006” відповідно до специфіки цілей опитування: Чи підтримуєте Ви такі шляхи розвитку нашої держави? — “*На сьогодні в Україні першою чергою необхідно розширювати зв'язки в рамках*

СНД і розвивати відносини з Росією”; “Необхідно встановлювати зв’язки першою чергою з розвиненими країнами Заходу”; “Сьогодні Україні необхідно спиратися перш за все на власні ресурси, зміцнюючи незалежність”.

Визначаючи однорідність релігійних переконань людей у суспільстві, я використовувала запитання: *До якого віросповідання Ви себе відносите?* (із номінальною шкалою: не релігійний; православ’я; католицизм; греко-католицизм; протестантизм; іслам; іудаїзм; інше). Відповідно спільність мови та національності аналізовано на основі даних, отриманих із використанням емпіричних індикаторів: *Ваша рідна мова* (українська; російська; українська та російська; інша) та *Ваша національність* (українець; росіянин; інша). Запитання стосовно релігійних переконань, мови спілкування та національної належності належать до демографічного блоку, тому при формулюванні їх ми виходили з наявного досвіду вітчизняних соціологів.

Структурний вимір соціальної солідарності

Дослідження структурного виміру соціальної солідарності передбачає вивчення включеності людини до різних мереж соціальних зв’язків, її залученість до різних сфер суспільного життя, а також самоідентифікацію людини з даним суспільством — тобто “включення” нею самої себе до певної соціальної спільноти.

Участь у різних сферах суспільного життя досліджено на підставі запитань: “Оцініть, будь ласка, наскільки важливою особисто для Вас є участь у перелічених сферах суспільного життя за шкалою від 1 до 5 (*де 1 — зовсім не важлива, 5 — дуже важлива*)” — “Політичне життя країни”; “Захист навколишнього середовища”; “Розв’язання сімейних проблем”; “Релігійне життя”; “Культурне життя”; “Професійна самореалізація”.

Силу зв’язку індивіда із суспільством пропонувано вимірювати на підставі запитання, що моделює уявну ситуацію: *Наскільки Ви погоджуєтесь із таким твердженням — “Якби у мене з’явилася можливість переїхати жити до більш розвиненої країни, я б нею скористався(лась)”.* Це запитання обрано з того міркування, що рівень соціальної солідарності суспільства залежить від сили, міцності зв’язків, що пов’язують індивіда з даним суспільством. Це означає, що, маючи альтернативу, залишатися членом суспільства чи ні, індивід буде більш схильним до позитивного рішення. Таким чином, це запитання спрямоване на виявлення рівня прихильності людини до українського суспільства або схильності до виходу з нього.

Припустімо, що відчуття людьми запитованості збільшує їхню прихильність до даного суспільства, силу зв’язку з даною соціальною спільнотою. Для вимірювання професійної потреби використано запитання “від протилежного”: *Наскільки Ви погоджуєтесь із таким твердженням — “Я відчуваю професійну незатребуваність”.*

Нарешті, однією з найважливіших ознак соціальної солідарності є усвідомлення себе членом суспільства або деякої великої соціальної спільноти. Визначаючи самоідентифікацію людей, ми виходимо з того, що соціальна солідарність існує всередині тих суспільств або великих соціальних спільнот, які себе ідентифікують. На нашу думку, для фіксування інформації про самоідентифікацію особистості дуже вдалим є запитання моніторингового

дослідження Інституту соціології НАН України “Українське суспільство 1994–2005”: *Ким Ви себе передусім вважаєте (Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете; Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете; Громадянином України; Представником свого етносу, нації; Громадянином колишнього Радянського Союзу; Громадянином Європи; Громадянином світу; Інше)*. З цього запитання бачимо, що у випадку, коли людина вважає себе передусім мешканцем регіону, де вона проживає, то йдеться про соціальну солідарність на рівні населення цього регіону, а не про загальнодержавний рівень. Мене з огляду на завдання дослідження цікавить насамперед не те, на якому рівні ідентичність є найсильнішою, а те, якою мірою виражена ця ідентичність на рівні суспільства. Тому більшість із запропонованих варіантів відповідей не є в цьому разі актуальними. Проте для того, щоб можна було визначити, наскільки яскравою є ідентичність на загальнодержавному рівні, залишу для порівняння ті три рівні, що за даними масових опитувань Інституту соціології НАН України найчастіше зустрічаються у відповідях респондентів (мешканець міста/села, громадянин та представник національності), щоб з’ясувати наскільки респонденти відчують ці ідентичності (див. Додаток).

Те, якою мірою людина відчуває свою належність до українського суспільства, свідчить про її ставлення до представників цього соціуму як до “своїх”. Іншим запитанням, що контролює позитивність установки стосовно членства в українському суспільстві, може бути неодноразово використане в дослідженнях Інституту соціології НАН України запитання: *Чи пишастесь Ви тим, що Ви є членом українського суспільства?*

Якість взаємин та взаємодій на міжособистісному рівні, на рівні соціальних організацій та соціальних спільнот є однією з ключових проблем розуміння структурного боку соціальної солідарності. Отже, для оцінки включеності у мережі соціальних зв’язків можна застосувати запитання, які фіксують, наскільки члени певної мережі відносин підтримують один одного, наскільки вони готові у разі необхідності надати один одному допомогу: *Наскільки Ви впевнені, що за необхідності отримаєте моральну підтримку з боку... (Вашої сім’ї; Ваших друзів, знайомих; Ваших сусідів; Ваших колег по роботі/навчанню; Інших (малознайомих або незнайомих людей)*.

Суб’єктивну оцінку респондентами стану солідарності у суспільстві можна виміряти за такими запитаннями: *Наскільки солідарними, на Вашу думку, є люди в сучасному українському суспільстві?* та *Наскільки Ви погоджуєтесь з твердженням: “Більшість людей у нашому суспільстві готові допомагати одне одному долати життєві труднощі?”*. Перше запитання спрямоване на визначення думки громадян щодо згуртованості, єдності, інтегрованості українського суспільства, тобто їхнього суб’єктивного бачення стану солідарності у суспільстві. Друге запитання стосується оцінки респондентом ставлення навколишніх людей одне до одного, що стосується готовності надати допомогу та підтримку в різних ситуаціях.

Враховуючи імовірнісний характер зв’язку між концептом та індикаторами, Д.Капловіц пропонує два критерії оцінювання адекватності індикатора: зовнішня валідність (логічне обґрунтування пов’язаності такого індикатора із цим концептом) та емпіричне тестування (наскільки корелює цей індикатор з іншими потенційними індикаторами) [Caplovitz, 1983: p. 223].

Формулюючи запитання анкети, я щоразу обґрунтовувала його необхідність, намагаючись пояснити, як допоможе нам інформація, отримана від респондента, у відповіді на програмне запитання.

Подання запитань у їх цілісності в межах єдиної анкети здійснено на основі найзагальніших та універсальних вимог щодо конструювання та оформлення опитувальника, що відображені у працях Л.Аверьянова, В.Ядова, Е.Ноель-Нойман, С.Садмена, Н.Бредберна та ін. Перед тим, як анкета набула остаточного вигляду (див.: Додаток), було проведено два пілотажні дослідження, за результатами яких було відкориговано формулювання деяких запитань та шкал вимірювання. Апробацію анкети здійснено двічі на 30 студентах та співробітниках Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Опитування відбувалося у формі анкетування та інтерв'ювання. В результаті аналізу реакцій та відповідей потенційних респондентів на запитання опитувальника було перевірено легкість і адекватність сприйняття формулювань кожного запитання та варіантів відповідей.

Соціальна солідарність — дуже складний концепт, який зазнав тривалої еволюції в теорії соціології. Через його комплексність і багатогранність методика вимірювання явища солідарності також не може бути простою. Запропонована автором методика включає індикатори, застосовані в анкеті з метою аналізу на кількох рівнях. Зокрема до структури опитувальника входять два види запитань: *постійні* та *змінні*. До постійних належать ті, що стосуються структурного виміру соціальної солідарності, усвідомлення спільності норм та цінностей, а також суб'єктивної оцінки громадянами солідарності суспільства. До тих, що можуть змінюватися в кожному наступному дослідженні, належить блок запитань про однорідність думок респондентів із приводу актуальних проблем суспільного розвитку, тобто таких, що актуалізуються засобами масової інформації; найчастіше саме на таких проблемах побудовані виборчі програми політиків. Цей змінний елемент методики робить її адекватною часу і місцю проведення дослідження. Відбір індикаторів, що належать до цього блоку, здійснюється на основі аналізу інформації, що транслюється ЗМІ, а також експертної оцінки фахівців у галузі соціальних наук. Змінний компонент методики допомагає врахувати динамічність суспільного життя і вносить елемент адекватності методики часу проведення опитування.

Емпіричні дані

Дані, на основі яких здійснювалася апробація сконструйованої методики, були отримані в перебігу дослідження, проведеного за сприяння відділу історії, теорії та методології соціології Інституту соціології НАН України у квітні 2007 року. Вибірка цього дослідження репрезентує доросле населення Києва (віком від 18 років), відібрана методом квот за ознаками “стать”, “вік”, “освіта” і становить 200 об'єктів. Визначення наповненості квот здійснено на основі наявних емпіричних даних моніторингового дослідження “Українське суспільство 2006”. Метою використання отриманих даних не є змістовний аналіз проблеми соціальної солідарності в українському суспільстві; дослідження має методологічний характер і спрямоване на виявлення можливостей інструменту вимірювання. Водночас ці дані дають можливість пере-

вірити теорію соціальної солідарності за допомогою методу моделей лінійних структурних рівнянь. Надалі у статті використовуватимуться тільки ці дані.

Аналіз та інтерпретація результатів

Запропоновану методику дослідження соціальної солідарності можна використовувати для реалізації двох дослідницьких завдань на підставі аналізу індикаторів соціальної солідарності:

1. Визначення структури суспільства під кутом зору солідарності, тобто пошук “солідарних” спільнот, що утворюють дане суспільство.
2. Оцінка загального рівня солідарності суспільства (або соціальної спільноти).

Перше завдання цікавило багатьох соціологів, які прагнули знайти основи єдності громадян у суспільстві — чинники їхньої інтеграції. Найпростіше засобами кластерного аналізу виокремити схожі за політичними переконаннями, економічними ціннісними орієнтаціями та іншими ознаками групи. На цьому напрямі досліджень я не спинятимусь. У цій статті увагу буде спрямовано на друге завдання. Опишу стратегію аналізу даних для його виконання. Виходячи з окресленої вище концептуальної схеми та розуміння соціальної солідарності як двовимірного концепту, як уже зазначалося, результат його вимірювання має бути точкою не на числовій осі, а на площині, у двовимірному просторі. Оскільки рівень соціальної солідарності визначається двома вимірами: включеністю та однорідністю, необхідно сконструювати таку одну величину, яка б характеризувала весь вимір, зводила значення багатьох індикаторів до певного одного інтегрального показника. Такими показниками для кожного з вимірів соціальної солідарності є індекси.

Під “включеністю” розуміється залученість до мереж соціальних зв'язків, різних сфер суспільного життя та ототожнення себе із членами деякої спільноти (самоідентифікація); цей вимір оцінюється індексом “включеності”. “Однорідність” стосується думок і поглядів членів суспільства на найбільш значущі та актуальні проблеми розвитку суспільства у певний період та вимірюється індексом “однорідності”. Загальний рівень солідарності суспільства оцінюється на основі аналізу цих двох вимірів у їх єдності та взаємодії.

Індекс “включеності”

Шкала вимірювання “включеності” для всіх індикаторів, використовуваних у методиці, є однаковою — п'ятичленною порядковою шкалою, де більше значення означає більшу “включеність”, тобто градація 1 означає найменшу “включеність”, а 5 — найбільшу. Цю шкалу розглядатимемо як квазіметричну. За змістом кожне із запитань цього блоку вимірює рівень залученості респондента до різноманітних систем соціальних зв'язків, починаючи від міжособистісних відносин із родичами чи друзями і закінчуючи участю в різних сферах суспільного життя. Незважаючи на високу скорельованість між цими запитаннями, для побудови інтегрального індексу необхідно прагнути не взаємокореляцій окремих пунктів, а їх загальної узо-

дженості, яку визначають з використанням коефіцієнта Альфа Кронбаха (див.: [Головаха, Панина, 1997: с. 36]). Таким чином, для перевірки надійності шкали використано процедуру Reliability пакета програм SPSS. Коефіцієнт Альфа Кронбаха (табл. 3) для сукупності запитань, спрямованих на вимірювання структурного боку соціальної солідарності, дорівнює 0,8370, що є досить високим значенням і дає підстави назвати індекс, побудований на основі обраних ознак, достатньо надійним.

Таблиця 3

Коефіцієнт Альфа Кронбаха для ознак блоку “включеність”

Аналіз надійності шкали

	Середнє шкали, якщо видалити пункт	Дисперсія шкали, якщо видалити пункт	Виправлена загальна коре- ляція пунктів	Коефіцієнт Альфа, якщо видалити пункт
V2	47,18	65,40	0,53	0,82
V3	47,25	63,72	0,60	0,82
V4	46,06	75,27	0,36	0,83
V5	47,65	64,08	0,59	0,82
V6	47,53	64,28	0,59	0,82
V7	46,68	64,42	0,51	0,82
V8	46,36	70,73	0,42	0,83
V9	46,53	66,29	0,62	0,82
V10	46,62	66,55	0,60	0,82
V11	45,79	72,45	0,32	0,83
V12	46,24	71,04	0,36	0,83
V13	47,42	71,69	0,22	0,84
V14	47,15	68,57	0,48	0,83
V15	48,18	73,58	0,16	0,84
V16	47,02	67,42	0,53	0,82
Кількість об'єктів = 199				
Кількість пунктів = 15				
Коефіцієнт Alpha = 0,84				

Якщо при видаленні ознаки із загальної сукупності ознак, на основі яких будують індекс, значення коефіцієнта Альфа Кронбаха суттєво не змінюється, можна вважати це запитання адекватним загальній структурі. Як бачимо з останньої колонки у таблиці 3 (Коефіцієнт Альфа, якщо видалити пункт), видалення будь-якої ознаки не призводить до суттєвої зміни внутрішньої узгодженості. Це дає підстави для обрахунку індексу “включеності” як середнього значення за ознаками структурного виміру соціальної солідарності. Індивідуальний індекс “включеності” обчислюють для кожного респондента на основі його відповіді на запитання блоку про залученість до мереж соціальних зв'язків, участь у різних сферах суспільного життя та самоідентифікацію. Потім обчислюють загальний індекс “включеності” як середнє значення індивідуальних індексів “включеності”, що характеризує вже не окремого індивіда, а все суспільство (соціальну спільноту).

Отже, значення шкали “включеності” змінюються від 1 до 5, при цьому інтерпретуються так: чим більше значення індексу “включеності”, тим більше люди залучені до мереж соціальних зв’язків, до участі у різних сферах діяльності суспільства, тим більше вони є “включеними” у суспільство (спільноту), а відповідно, тим вищий загальний рівень соціальної солідарності.

Якщо поділити нашу вибірку сукупність на дві частини за ознакою “Наскільки солідарними, на Ваш погляд, є люди в сучасному суспільстві?” таким чином, щоб у першу групу потрапляли респонденти, які вважають українське суспільство солідарним (обрали варіанти відповіді від 1 до 5 на десятибальній шкалі, де 1 — суспільство солідарне, а 10 — суспільство конфліктне), а у другу — ті, хто вважає суспільство конфліктним, то матимемо такий розподіл об’єктів: 1 група — 46 об’єктів, 2 група — 152 об’єкти. Обчисливши індекс “включеності” для кожної з цих груп, отримуємо такий результат: індекс “включеності” для групи людей, що вважає сучасне суспільство солідарним, дорівнює 3,65, а для тих, хто оцінює українське суспільство як конфліктне, — 3,25. Різниця між цими середніми значима на рівні 0,05. Таким чином, респонденти, які більше залучені до мереж соціальних зв’язків та різних сфер суспільного життя, в цілому вище оцінюють рівень солідарності нашого суспільства. У цьому випадку логічно припустити, що люди оцінюють ситуацію у суспільстві, виходячи з оцінки власної життєвої ситуації.

Індекс “однорідності”

Індекс “однорідності” має на меті визначити, наскільки подібними є люди у своїх думках та поглядах, що стосуються актуальних проблем суспільного розвитку. При розрахунку цього індексу вкрай необхідно, щоб ознаки, на основі яких ми розраховуємо індекс, були наявні у достатній кількості і стосувалися різних актуальних проблем розвитку суспільства в економічній, політичній та інших сферах суспільного життя.

Ми будемо цей індекс на основі індексу якісної варіації, що використовується в математичній статистиці для якісних ознак і обчислюється за такою формулою:

$$I_{\text{як.вар.}} = \frac{K}{K-1} \left(1 - \sum_{i=1}^K p_i^2 \right),$$

де K — кількість ґрадацій (категорій), а p_i — частка об’єктів, які потрапили до категорії з номером i .

Для номінальних шкал індекс якісної варіації дорівнює 1, якщо значення рівномірно розподілені між категоріями, і дорівнює 0, якщо всі елементи належать до однієї категорії. Тобто 0 — значення, що характеризує найбільшу однорідність.

Індекс “однорідності” (позначимо його $I_{\text{однор.1}}$) обчислюється як середнє значення індексів якісної варіації по кожній з ознак із деякими арифметичними перетвореннями за формулою:

$$I_{\text{однор.1}} = 6 - \left(4 \left(\sum_{j=1}^n I_{\text{як.вар.}j} \right) / n + 1 \right),$$

У цій формулі літерою n позначаємо кількість ознак, із приводу яких обчислюється індекс якісної варіації, таким чином сума індексів якісної варіації, обчислених для кожної з ознак, ділиться на кількість цих ознак, і ми отримуємо середній індекс якісної варіації за всіма обраними ознаками. Множення на 4 та додавання одиниці у цій формулі необхідні для того, щоб розмірність ознаки була від 1 до 5 (в результаті отримуємо 1 — максимальна однорідність, максимальний консенсус із приводу всіх проблем, а 5 — максимальна неоднорідність, коли об'єкти рівномірно розподілені по всіх групах); віднімаємо це значення від 6 для того, щоб “перевернути” шкалу, тобто у такому разі 1 — мінімальна однорідність, а 5 — максимальна. З цією градацією можна узгодити значення точки, обчисленої як індекс “однорідності” на осі однорідності у двовимірному просторі соціальної солідарності.

Слід зазначити, що рівень “однорідності” залежить від кількості “солідарних” груп у суспільстві та від розподілу кількості людей за цими групами. Тобто індекс “однорідності” може бути низьким у цілому для суспільства, в якому існує дві великі соціальні спільноти, які поділяють протилежні погляди на деяку сукупність проблем, однак всередині кожної із цих спільнот індекс “однорідності” буде дуже високим (оскільки члени спільноти належать до однієї категорії, однаково ставляться до проблем розвитку суспільства). Тому слід враховувати цю особливість при інтерпретації отриманих значень.

Таким чином, точка, координати якої обчислюються за індексами “включеності” й “однорідності”, потрапляє в один із секторів (областей) двовимірного простору солідарності, зображеного на рисунку 1. За результатами нашого емпіричного дослідження індекс “включеності” дорівнює 3,35, а індекс “однорідності” — 1,74. Індекс “однорідності” обчислювався за трьома категоріями дев'яти змінних (в анкеті це запитання №17–19, 33–38). Три категорії було побудовано через об'єднання пунктів шкали “повністю погоджуюсь” та “радіше погоджуюсь”, а також “абсолютно не погоджуюсь” і “радіше не погоджуюсь”. Так виокремлюються три групи респондентів — ті, хто підтримує деякий шлях розвитку суспільства, ті, що не підтримують, і ті, що посідають нейтральну позицію.

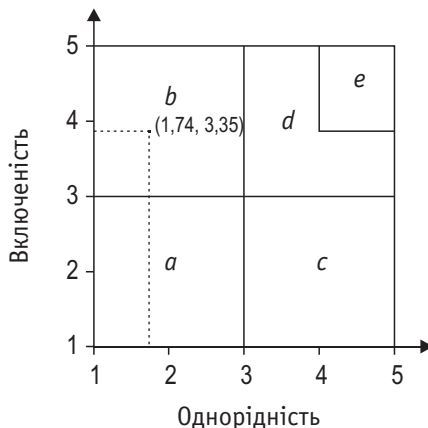

Рис. 1. Двовимірний простір соціальної солідарності

Отже, рівень солідарності спільноти, яку ми дослідили, визначається точкою з координатами (1,74; 3,35), яка потрапляє в область *b* (див. рис. 1).

Враховуючи розмірність ознак, області можуть бути названі та проінтерпретовані так:

- a* — низький рівень солідарності: низький рівень включеності у соціальні зв'язки та сфери суспільної діяльності, а також різноманітність у поглядах, пріоритетах, позиціях;
- b* — висока включеність, але низька однорідність; поширений випадок, коли суспільство має складну структуру, тобто поєднує в собі декілька груп, які поділяють протилежні погляди стосовно актуальних проблем розвитку цього суспільства;
- c* — висока однорідність у поглядах, але низька включеність; ситуація “механічної солідарності” (за Е.Дюркгеймом), у суспільстві (спільноті) низький рівень соціального капіталу;
- d* — солідарне суспільство, високий рівень включеності та однорідності;
- e* — окремий випадок області *d* — надзвичайно високий рівень солідарності; суспільством (спільнотою) за таких умов дуже легко керувати (це ідеальна ситуація з позиції соціального контролю); така ситуація можлива у тоталітарному суспільстві, ґрунтованому на сильній ідеології.

Рівні “включеності” так само, як і “однорідності”, можна описати як “високий” — “середній” — “низький”. На нашій шкалі це буде, відповідно, три інтервали: від 1 до 1,7 — низький, від 1,7 до 3,4 — середній, більш як 3,4 — високий рівень.

У нашому випадку присутня середня “включеність” та середня “однорідність” (ближче до низької). Оскільки точка потрапляє в область *b*, можна припустити, що в структурі досліджуваної спільноти існує кілька “солідарних груп”, це можна перевірити (й підтвердити) із застосуванням кластерного аналізу.

Отже, індекси “включеності” та “однорідності” інтерпретуються так: чим вищий рівень “однорідності” та “включеності”, тим вищий рівень солідарності.

Побудований індекс однорідності є константою для всіх респондентів, які належать до групи, адже його розраховано для всієї сукупності індивідів, а не для кожного з них. Він є зручним у використанні, коли метою дослідження є визначення рівня солідарності суспільства. Водночас цей індекс не несе інформації стосовно кожного респондента (адже він є спільним для всієї соціальної спільноти). Гіпотетично ми можемо собі уявити, що існує певна латентна модель “середніх” уявлень про актуальні проблеми, іншими словами, існує повна однорідність у поглядах людей щодо конкретних проблем суспільства, і ці погляди становлять у сукупності певну систему. Система поглядів кожного окремого індивіда може тією чи іншою мірою відрізнитися від цієї загальної латентної системи поглядів усього суспільства. Повернімося до емпіричних даних: якщо за кожною з ознак виміру “однорідність” ми обчислимо середні значення (шкала для відповіді з кожного із запитань у цьому блоці також є п'ятичленною порядковою), то отримаємо приблизну картину цієї латентної моделі уявлень. Обчисливши для кожного респондента відхилення від середнього з кожного із запитань, а

потім середнє значєння усїх цих вїдхилєнь, отримуємо ступїнь вїдхиленнє кожного респондєнта вїд латєнтної моделї уявлєнь. Отже, вїдхиленнє думок кожного респондєнта обчислюєтьсє за такою формулою:

$$I_{\text{вїдхил.}} = \frac{\sum_{i=1}^k \sqrt{(x_i - M_i)^2}}{k},$$

де M — середнє по кожному i -му запитанню, що стосуєтьсє нормативної солїдарностї, k — кїлькїсть таких запитань, а x — значєння ознаки для конкретного респондєнта. Для кожного респондєнта їндекc “вїдхиленнє” має своє значєння, а середнє значєння таких їндекcїв характеризує однорїднїсть спїльноти (суспїльства). Отже, обчислений їндекc нагадує розрахунок стандартного вїдхиленнє, однак не для всїєї групи об'єктїв, а для кожного респондєнта окремо. Вїн дає змогу побачити, наскїльки кожен респондєнт вїдхиляєтьсє у своїх поглядах та думках вїд “середньої” думки у цьому суспїльствї. Суспїльство або соціальну спїльноту характеризує середнє значєння обчисленого їндексу — їндекc “однорїдностї” 2:

$$I_{\text{однор.2}} = \frac{\sum_{i=1}^n I_{\text{вїдхил.}i}}{n},$$

де n — кїлькїсть респондєнтїв (для кожного i -го респондєнта вже обчислено його “вїдхиленнє” $I_{\text{вїдхил.}}$). З огляду на використувану в запитаннєх анкєти шкалу, значєння їндексу “однорїдностї” 2 можуть змїнюватисє вїд 0 до 2. Чим бїльше значєння їндексу наближаєтьсє до нуля, тим однорїднїшою є група у своїх поглядах і думках. У нашому дослїдженнї значєння їндексу дорївноє 0,94.

Отже, ми побудували три рїзнї їндекси: один — для вимїрюваннє структуричного боку соціальної солїдарностї (їндекc “включєностї”) і два — для вимїрюваннє нормативного боку соціальної солїдарностї (їндекc “однорїдностї” 1 та їндекc “однорїдностї” 2). Перший їндекc “однорїдностї” використуєтьсє для визначєння рївнє солїдарностї суспїльства і явлєє собою координату точки на осї однорїдностї. Другий їндекc “однорїдностї” може характеризувати як кожного їндивїда, так і все суспїльство (соціальну спїльноту). Через особливостї розмїрностї їндексу “однорїдностї” 2, його важко використувати для пошуку координати точки у двовимїрному просторї соціальної солїдарностї. У цьому випадку їндекc “однорїдностї” 1 має перевагу, оскїльки вїн враховує кїлькїсть груп, і його значєння не залежать вїд цїєї кїлькостї. Їндекc “однорїдностї” 2, ґрунтований на розрахунку вїдхиленнє вїд середнього, матимє найбїльшї значєння (значєння наближатимутьсє до 2) у випадку, коли їснують 2 групи, причому вони мають абсолютно протилєжнї погляди на проблеми суспїльства. Коли таких груп буде 3, значєння їндексу будуть меншими, однак із цього не впливає, що однорїднїсть поглядїв у суспїльствї є бїльшою. Тому для пошуку координати у двовимїрному просторї солїдарностї необхїдно використувати їндекc “однорїдностї” 1. Другий їндекc має їнше призначєння. Через те, що значєння їндексу “однорїдностї” 2 змїнюєтьсє для кожного їндивїда залежно вїд вїдхиленнє його думки вїд “середньої” думки у суспїльствї, цей їндекc мож-

на використовувати для пошуку зв'язків між концептом нормативного боку соціальної солідарності та іншими концептами, здійснюючи перевірку на валідність теорії соціальної солідарності.

Застосовуючи комплексний підхід до аналізу деякої великої соціальної спільноти, можна виокремити на підставі кластерного аналізу множину однорідних за своїми поглядами кластерів, а потім для кожного з цих кластерів обчислити індекс “однорідності” 2 і порівняти отримані значення (порівняння дає змогу визначити більш та менш однорідні групи). За своєю суттю обидва індекси “однорідності” вимірюють одне й те саме явище, але в різні способи і задля різних цілей.

Модель лінійних структурних рівнянь

Розроблену складну методику можна перевіряти на валідність та надійність різними способами, отже, було перевірено наявність кореляцій між пунктами, між якими має бути, і тими, між якими не має бути кореляції; розщеплено шкалу; розглянуто розподіли індексів порівняно з нормальним розподілом; зіставлено отримані результати з результатами попередніх досліджень, а також з отриманими у нашому дослідженні відповідями на запитання, взяті з інших опитувальників. У цій роботі пріоритетним визначено дослідження того, наскільки застосована теоретична схема відповідає реальності, тобто яким чином теорія соціальної солідарності, покладена в основу моєї методики, відповідає емпіричним даним. Метод, який класично використовують у світовій практиці для досягнення подібних цілей, — перевірка моделі лінійних структурних рівнянь (structural equation modeling, див.: [Saris, Stronkhorst, 1984; Kelloway, 1998; Diamantopoulos, Sigauw, 2000; Maruyama, 1998]).

В основу методу моделі лінійних структурних рівнянь покладено теорію причинності. Перед тим, як описати використання зазначеного методу, необхідно звернути увагу на деякі його особливості. Розроблена мною теорія солідарності, як і будь-які інші теорії, включає низку важливих компонентів: концепти, змінні, причинні зв'язки та коваріації між змінними. Концепти — це теоретично визначені поняття, що описують деякі явища чи процеси реальності. Результатом операціоналізації концептів є змінні, які хоча й не у повному обсязі, а лише у загальному вигляді спрямовані на вимірювання відповідних концептів.

Застосування методу передбачає кілька етапів: специфікація моделі, ідентифікація, оцінювання, тестування відповідності емпіричним даним, респецифікація [Kelloway, 1998].

Основними концептами нашої теорії є структурний бік соціальної солідарності, нормативний бік соціальної солідарності, довіра, суб'єктивна оцінка рівня солідарності суспільства, оцінка задоволеності життям (щасття). Згідно з досвідом дослідження зв'язків між рівнем соціальної ексклюзії та задоволеністю життям люди відчують себе щасливішими за умов високої включеності в життя суспільства (див.: [Методологія, 2004]). Отже, логічно припустити, що оцінка власної задоволеності життям залежить від структурного боку соціальної солідарності. Водночас, включеність та од-

норідність думок є чинниками впливу на оцінку людьми стану солідарності у суспільстві на підставі власної позиції у ньому: чим більше люди включені у різні сфери життя і чим більше вони поділяють погляди спільноти, тим вище вони схильні оцінювати рівень солідарності у ній. Виходячи з розглядуваної тут теорії, два виміри соціальної солідарності є незалежними один від одного, тому передбачається, що кореляційний зв'язок між змінними, які відповідають цим концептам, буде відсутній (пригадаймо двовимірний простір). Раніше вже згадувалося про взаємозв'язок між концептами довіри й соціальної солідарності. Ці два явища тісно переплетені у реальному житті: з одного боку, довіра є підґрунтям для розвитку співпраці, певних солідарних дій, але, з іншого боку, вона виникає саме на основі вже наявного позитивного досвіду взаємодій, тобто вона вже є результатом солідарних дій. Відштовхуючись від наявних емпіричних даних, можна перевірити, наскільки наявна оцінка солідарності українського суспільства впливає на рівень довіри у цьому суспільстві. Таким чином, сформулювавши гіпотези про взаємозв'язки між основними концептами теорії, можна перейти до етапу перевірки моделі. Усі ці компоненти зображені у шляховій діаграмі (див. рис. 2).

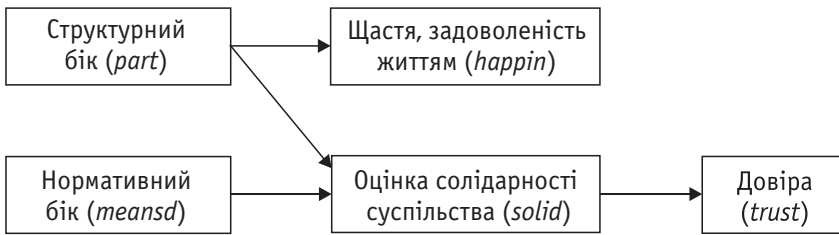

Рис. 2. Шляхова діаграма

У дужках на шляховій діаграмі поряд із концептами зазначені назви змінних, що їм відповідають. Отже, специфікація моделі полягає у визначенні ендогенних (залежних, які ми прагнемо передбачити або пояснити) та екзогенних (незалежних, які пояснюють залежні змінні або впливають на них) змінних; а також зв'язків між змінними. На цьому етапі слід звернути увагу на важливу деталь: оцінку моделі буде здійснено на основі наявних значень ознак, тобто чисел. Але інтерпретуючи результат, слід розуміти, що за цими числами стоїть. Важливо, щоб усі змінні, використовувані у моделі, були однозначними. При побудові індексу структурної сторони соціальної солідарності ми об'єднували багато різних індикаторів в один показник. Якщо в разі побудови адитивних індексів багатовимірність є звичайним явищем, то при використанні подібних змінних у моделях лінійних структурних рівнянь потрібно прагнути одновимірності кожної зі змінних. На підставі факторного аналізу було виокремлено вагомі виміри структурного боку соціальної солідарності, і таких вимірів виявилось три: включеність у різні сфери суспільного життя, самоідентифікація та система особистих зв'язків. З теоретичних міркувань вирішено залишити у моделі два перші виміри, які стосуються більш загального рівня включеності у суспільне життя і не торкаються сфери міжособистісних стосунків. У таблиці 4 наве-

дено змінні, на основі яких побудовано два фактори, та відповідні факторні навантаження.

Таблиця 4

Матриця факторних навантажень

	Змінна	Факторні навантаження	
		1	2
Участь у політичному житті країни	V2	0,80	-0,08
Участь у захисті навколишнього середовища	V3	0,85	0,00
Розв'язання сімейних проблем	V4	0,41	0,02
Участь у релігійному житті	V5	0,71	0,06
Участь у культурному житті	V6	0,83	-0,01
Професійна самореалізація	V7	0,73	0,01
Відчувати себе мешканцем села/міста, в якому Ви живете	V8	-0,02	0,80
Відчувати себе громадянином України	V9	0,02	0,87
Відчувати себе представником Вашої національності	V10	0,04	0,84
Пишатися, що Ви є громадянином України	V16	0,15	0,65

Метод головних компонент

Метод обертання Промакс з нормалізацією Кайзера

Обертання здійснено у три ітерації

Таким чином, побудовано дві змінні як адитивні індекси: перший для ознак V2–V7, другий — V8–V10, V16 (див. табл. 4) і названо їх відповідно *part 1* і *part 2*. Ці дві змінні використано як індикатори для структурного боку соціальної солідарності, яку як латентну змінну під назвою *part* ми застосували у моделі лінійних структурних рівнянь.

Перевірка моделі лінійних структурних рівнянь пов'язана з оцінкою невідомих параметрів. Важливою умовою ідентифікації моделі є те, що неможливо оцінити параметри, якщо кількість їх перевищує кількість унікальних елементів матриці коваріацій. Тому на етапі ідентифікації моделі звертаються до такого правила: якщо задана матриця коваріацій має розмірність $k * k$ (де k — кількість змінних), то кількість унікальних елементів дорівнює $k*(k - 1)/2$. У нашому випадку $k = 6$, отже кількість унікальних елементів дорівнює 15. А оцінити належить 6 параметрів (вплив екзогенних змінних на ендогенні). У тестових моделях я перевіряла також коваріації та причинні зв'язки між концептами, між якими згідно з теорією зв'язків не має бути. Але коваріації та шляхові коефіцієнти (окрім зображених у шляховій діаграмі) виявилися незначимими, тому надалі я їх не розглядатиму у цій статті. У будь-якому випадку, якщо кількість невідомих параметрів більша за кількість унікальних елементів матриці коваріацій, модель оцінити неможливо, якщо ці дві величини однакові — є лише одне унікальне рішення, і така модель завжди ідеально відповідає даним. Але цей випадок не є бажаним, оскільки коли дані абсолютно відповідають отри-

маній матриці кореляцій, такі матриці завжди містять багато джерел помилок (помилки вимірювання, похибки вибірки тощо) (див.: [Kelloway, 1998]). Найкращим випадком, якого прагнуть дослідники у соціальних науках, є ситуація, за якої кількість унікальних елементів матриці коваріацій перевищує кількість параметрів для оцінки, або, іншими словами, коли кількість лінійних структурних рівнянь перевищує кількість невідомих параметрів. У нашому випадку маємо справу саме з такою моделлю. Тут можливі кілька рішень і завданням дослідника є вибір того рішення, яке найкраще пояснює отримані емпіричні дані у межах припустимої помилки.

Наступним етапом є оцінка параметрів моделі за певним критерієм. Для виконання цього завдання дослідники використовують низку статистичних програм. Найпоширенішими серед них є LISREL, AMOS, Mplus. У цій роботі використано останню. З використанням критерію максимальної правдоподібності Mplus обчислює невідомі параметри за заданою моделлю і дає змогу оцінити, наскільки теорія відповідає емпіричним даним. Цей метод дає змогу оцінити систему рівнянь лінійної регресії, але не відокремлено, поетапно кожне з них, а одночасно усю їх сукупність. Модель, яка відповідає описаній теорії, була визначена таким чином:

Model:

part by *part1 part2*;
trust on *solid*;
solid on *part meansd*;
happin on *part*

Перший рядок синтаксису визначає латентну змінну *part* як таку, що будуватиметься на основі наявних у масиві даних двох змінних *part1* та *part2*. Надалі визначаються ендогенні та екзогенні змінні та зв'язки між ними, наприклад *trust* on *solid* — довіра залежить від оцінки солідарності в суспільстві. Результати оцінки моделі у вигляді стандартизованих шляхових коефіцієнтів (навантажень) зображені у шляховій діаграмі на рисунку 3. Всі коефіцієнти, зображені на цьому рисунку, є значимими принаймні на рівні 0,05.

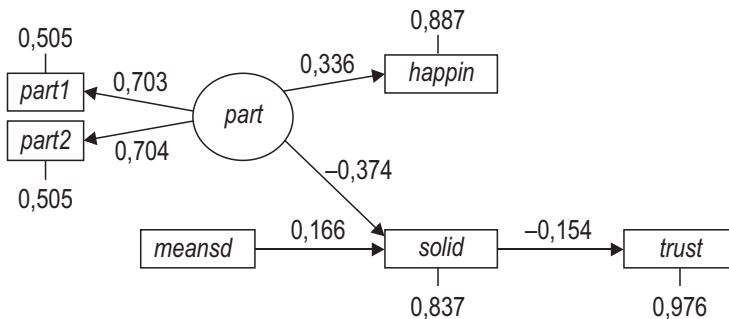

Рис. 3. Шляхові коефіцієнти

Латентна змінна, позначена у шляховій діаграмі як *part*, являє собою конструкт, що відповідає описаному в теорії концепту структурного боку соціальної солідарності. Навантаження 0,336 (значимість 0,000) свідчить про те, що припущення “чим більше люди включені у різні сфери суспільно-

го життя, тим вище вони оцінюють рівень задоволеності власним життям” підтверджується.

Звернімо увагу на від’ємний коефіцієнт $-0,374$ (значимість $0,000$) у разі зв’язку між структурним боком соціальної солідарності (*part*) і оцінкою солідарності в суспільстві (*solid*). Шкала у запитанні 31 (див. Додаток) має такий вигляд: чим більше оцінка наближається до 0, тим вище респондент оцінює рівень солідарності в українському суспільстві, і чим більше вона наближається до 10, тим конфліктнішим вважає респондент наше суспільство. Тому цей коефіцієнт між змінними *part* і *solid* підтверджує гіпотезу про оцінку стану солідарності суспільства, виходячи із власного досвіду: чим більше людина включена в різні царини суспільного життя, тим вище вона оцінює рівень солідарності у суспільстві.

Що стосується коефіцієнта *meansd*, який вимірює нормативний бік соціальної солідарності, то він є позитивним ($0,166$). Пригадаймо, що стоїть за значеннями змінної *meansd* — міра відхилення думок респондента з приводу актуальних проблем суспільного розвитку від загальної “середньої” думки у суспільстві щодо цих проблем. Отже, чим більше відхиляється респондент у своїх поглядах від “середньої” думки, тим більше він схильний на запитання про оцінку солідарності у суспільстві давати відповіді, що наближаються до 10 (суспільство є конфліктним). Це є ще одним доказом на підтвердження припущення, що чим більше думка респондента узгоджена з думкою суспільства, тим більше він, виходячи із власної ситуації, схильний оцінити суспільний стан як солідарний.

Від’ємне навантаження $-0,154$ між змінними *solid* і *trust* дає підставу прийняти ще одну гіпотезу про зв’язок між концептами солідарності та довіри. Чим більш солідарним респондент вважає суспільство, тим більше він схильний довіряти його членам.

Для оцінки відповідності теорії емпіричним даним використовують низку коефіцієнтів. Серед них часто використовують RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation). Вважають, що коли коефіцієнт має значення менше за $0,10$, теорія добре відповідає даним. Якщо ж цей коефіцієнт є меншим за $0,05$ — відповідність теорії емпіричним даним є дуже доброю, а якщо меншим за $0,01$ — надзвичайно доброю. У нашому випадку RMSEA дорівнює $0,000$. Часто використовують інші коефіцієнти, наприклад CFI (Comparative Fit Index), значення якого мають бути більші ніж $0,9$, щоб ми мали підставу стверджувати про відповідність теорії емпіричним даним. За оцінками розглянутої моделі коефіцієнт CFI дорівнює $1,000$. Отже, модель дуже добре відповідає емпіричним даним. Ще один спосіб перевірити таку відповідність — поділити значення χ^2 на кількість ступенів свободи. Якщо отримане значення буде меншим за 5 — є відповідність, якщо ж менше ніж 2 — надзвичайно добра відповідність. Значення χ^2 у нашому випадку дорівнює $5,697$, поділивши на 7 (ступенів свободи), отримуємо $0,814$.

У всіх випадках коефіцієнти для оцінки відповідності емпіричних даних теорії вказують на дуже добру відповідність, що підтверджується значимими навантаженнями. Модель не потребує респецифікації.

Слід звернути увагу також на залишки: для змінної *solid* — це значення $0,84$, для *trust* — $0,98$, для *happin* — $0,89$. Ці значення дуже великі, це свідчить

про те, що існує ще дуже багато чинників, які визначають оцінку людьми задоволеності життям, рівня солідарності в суспільстві та довіри до навколишніх. Однак метою цієї статті було не стільки вичерпне пояснення чинників, які впливають на ці явища, а підтвердження зв'язку між концептами соціальної солідарності і концептами щастя і довіри.

Висновки

Соціальна солідарність є важливою передумовою гармонійного розвитку суспільства, і дослідження цього явища має першочергове значення не лише для пояснення механізмів функціонування соціуму, а й з огляду на практичні завдання держави, особливо за умов соціальних трансформацій. У цій статті запропоновано методика вимірювання соціальної солідарності в масових опитуваннях для застосування в українському суспільстві. Виходячи з теоретичної та емпіричної інтерпретації основних понять теорії соціальної солідарності, попереднього досвіду теоретичного осягнення основних особливостей солідарності у працях вітчизняних та зарубіжних соціологів, а також досвіду використання низки індикаторів в емпіричних соціологічних дослідженнях було сконструйовано вимірювальну схему та відповідний інструментарій дослідження соціальної солідарності. На емпіричних даних пілотажного дослідження було перевірено розроблений опитувальник на надійність та валідність.

Результати перевірки теорії соціальної солідарності методом моделі лінійних структурних рівнянь підтверджують гіпотези про складну структуру явища соціальної солідарності й дають підстави для використання теорії соціальної солідарності у вивченні цього феномена в емпіричних соціологічних дослідженнях.

Подяка

Авторка статті висловлює щире подяку Ангеліці Глокнер-Ріст (GESIS, Німеччина) за допомогу в роботі з програмою Mplus та поради щодо перевірки моделі лінійних структурних рівнянь; Євгенію Івановичу Головасі (ІС НАНУ) за організацію польового етапу пілотажного дослідження у Києві, а також Андрію Петровичу Горбачику за наукові поради та рекомендації.

Додаток

Опитувальник

№ _____

Добрий день!

Просимо Вас взяти участь в анонімному опитуванні. Запитання анкети стосуються переважно Вашого ставлення до різних боків суспільного життя. Інформація, отримана в результаті дослідження, буде використана в узагальненому вигляді у наукових цілях. Для нас важлива Ваша особиста думка.

Відповідаючи, обводьте кружечком номер обраного Вами варіанта відповіді.

Оцініть, будь ласка, наскільки важливою особисто для Вас є участь у перелічених сферах суспільного життя за шкалою від 1 до 5 (де 1 – зовсім не важлива, 5 – дуже важлива):

		Зовсім не важлива	Радше не важлива	Важко сказати, важлива чи ні	Радше важлива	Дуже важлива
2.	Політичному житті країни	1	2	3	4	5
3.	Захисті навколишнього середовища	1	2	3	4	5
4.	Розв'язання сімейних проблем	1	2	3	4	5
5.	Релігійному житті	1	2	3	4	5
6.	Культурному житті	1	2	3	4	5
7.	Професійній самореалізації	1	2	3	4	5

Наскільки Ви відчуваєте себе:

		Зовсім не відчуваю	Радше не відчуваю	Важко сказати, відчуваю чи ні	Радше відчуваю	Дуже сильно відчуваю
8.	Мешканцем села/міста, в якому Ви живете	1	2	3	4	5
9.	Громадянином України	1	2	3	4	5
10.	Представником Вашої національності	1	2	3	4	5

Наскільки Ви впевнені, що за необхідності отримаєте моральну підтримку з боку: ... ?

		Зовсім не впевнений	Радше не впевнений	Важко сказати, впевнений чи ні	Радше впевнений	Абсолютно впевнений
11.	Вашої сім'ї	1	2	3	4	5
12.	Ваших друзів, знайомих	1	2	3	4	5
13.	Ваших сусідів	1	2	3	4	5
14.	Ваших колег по роботі/навчанню	1	2	3	4	5
15.	Інших людей (малознайомих або незнайомих)	1	2	3	4	5

16. Чи пишається Ви тим, що Ви є членом українського суспільства?

1. Зовсім не пишаюь
2. Радше не пишаюь
3. Важко сказати пишаюь чи ні
4. Радше пишаюь
5. Дуже пишаюь

Чи підтримуєте Ви перелічені далі шляхи розвитку нашої держави?

		Абсолютно не підтримую	Радше не підтримую	Важко сказати, підтримую чи ні	Радше підтримую	Повністю підтримую
17.	На сьогодні Україні першою чергою необхідно розширювати зв'язки в рамках СНД і розвивати відносини з Росією	1	2	3	4	5
18.	Необхідно встановлювати зв'язки першою чергою з розвиненими країнами Заходу	1	2	3	4	5
19.	Сьогодні Україні необхідно спиратися першою чергою на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	1	2	3	4	5

Наскільки Ви погоджуєтесь із такими твердженнями... ?

		Абсолютно не погоджуюсь	Радше не погоджуюсь	Важко сказати, погоджуюсь чи ні	Радше погоджуюсь	Повністю погоджуюсь
20.	Більшість людей у нашому суспільстві готові допомагати один одному долати життєві труднощі	1	2	3	4	5
21.	В нашому суспільстві бракує міцних традицій	1	2	3	4	5
22.	В нашому суспільстві бракує контролю за дотриманням законів	1	2	3	4	5
23.	Більшості людей можна довіряти	1	2	3	4	5
24.	Я відчуваю професійну незатребуваність	1	2	3	4	5
25.	Якщо б у мене з'явилася можливість переїхати жити до більш розвиненої країни, я би скористався(лась) цим	1	2	3	4	5
26.	Я часто відчуваю, що не розумію вчинків інших людей	1	2	3	4	5
27.	Я дуже часто перебуваю в ситуації конкуренції	1	2	3	4	5
28.	Більшість моїх знайомих поділяють мої погляди на життя	1	2	3	4	5
29.	Я часто не знаю, як вчинити правильно	1	2	3	4	5
30.	Я відчуваю себе щасливою людиною	1	2	3	4	5

31. Наскільки солідарними, на Вашу думку, є люди в сучасному українському суспільстві? Відзначте, будь ласка, обраний Вами варіант відповіді на шкалі від 1 до 10, де 1 – суспільство є солідарним, 10 – суспільство є конфліктним.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
суспільство є солідарним										суспільство є конфліктним

32. Що, на Вашу думку, об'єднує людей у нашому суспільстві? (Оберіть усі відповіді, що Вам підходять)

1. Спільні труднощі життя
2. Віра у краще майбутнє
3. Страх перед майбутнім
4. Відчуття втрати нормального життя
5. Незадоволення владою
6. Родинні та дружні почуття
7. Релігія (віресповідання)
8. Прагнення спільно долати труднощі життя
9. Мова спілкування
10. Національна належність
11. Патріотичні почуття громадянина України
12. Політичні погляди
13. Інше (*напишіть*) _____
14. Важко відповісти
15. Нічого з переліченого не об'єднує

Наскільки Ви підтримуєте такі думки: ... ?

	Варіанти відповіді	Абсолютно не підтримую	Радше не підтримую	Важко сказати, підтримую чи ні	Радше підтримую	Повністю підтримую
33.	Україні потрібен сильний лідер більше, ніж різні політичні програми і закони	1	2	3	4	5
34.	Україна має розвиватися як демократична держава	1	2	3	4	5
35.	Необхідно розвивати приватне підприємництво (бізнес) в Україні	1	2	3	4	5
36.	Необхідно усунути нерівність у доходах населення	1	2	3	4	5
37.	Необхідно надати російській мові статус державної	1	2	3	4	5
38.	Україна має вступити в НАТО	1	2	3	4	5

Літєратура

- Аверьянов Л.Я.* Социология: искусство задавать вопросы. — М., 1998.
- Андреева О.В.* Типології цінностей: методичні підходи М.Рокича й Ш.Шварца // Вісник. Соціологія. Психологія. Педагогіка. — 2003. — № 18.
- Бабосов Е.М.* Общая социология. — Минск, 2002.
- Барсукова С.Ю.* Солидарність учасників неформальної економіки. На прикладі стратегій мігрантів і підприємців // Соціологічні дослідження. — 2002. — № 4. — С. 3–12.
- Головаха Е., Панина Н.* Социальное безумие: история, теория и современная практика. — К., 1994.
- Головаха Е., Панина Н.* Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах. — К., 1997.
- Добренков В.И., Кравченко А.И.* Социальная структура и стратификация // Социология: В 3-х т. — М., 2002. — Т. 2.
- Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. — М., 1996.
- Методологія і методика визначення інтегральних соціальних показників / За ред. Ю.Саєнка. — К., 2004.
- Панина Н.В.* Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття і морально-психологічний стан в умовах тотальної аномії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 1. — С. 5–26.
- Соціалізація в робочій середі: соціальне і індивідуальне / Под ред. В.А.Ядова. — М., 1998.
- Соціологія: Короткий енциклопедичний словник / За ред. В.І.Воловича. — К., 1998.
- Тихонович В.* Проблема соціальної солідарності в кризовому суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 2. — С. 54–69.
- Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги. — К., 2004.
- Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги. — К., 2005.
- Українське суспільство 1994–2006. Моніторинг соціальних змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги. — К., 2006.
- Урсулєнко К.* Соціальна солідарність: розвиток поняття в історії соціології та сучасні інтерпретації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2009. — №1. — С. 138–157.
- Щепанський Я.* Элементарные понятия социологии. — М., 1969.
- Ядов В.А.* Стратегия социологического исследования. — М., 2003.
- Berger-Schmitt R.* Social Cohesion as an Aspect of the Quality of Societies: Concept and Measurement. — Mannheim, 2000.
- Caplovitz D.* The Stages of Social Research. — New York, 1983.
- Diamantopoulos A., Sigauw J.A.* Introducing LISREL. A Guide for the Uninitiated. — London, 2000.
- Genov N.* Advances in Sociological Knowledge over half a century. — Paris, 2002.
- Hodson R. Welsh S., Rieble S., Jamison Ch.S., Creighton S.* Is Worker Solidarity Undermined by Autonomy and Participation? Patterns from the Ethnographic Literature // American Sociological Review. — 1993. — Vol. 58 (June). — P. 398–416.
- Kelloway E.K.* Using LISREL for Structural Equation Modeling. A Researches Guide. — London, 1998.
- Markoff J.* Suggestions for the measurement of consensus // American Sociological Review. — 1982. — Vol. 47 (April). — P. 290–298.
- Maruyama M.G.* Basics of Structural Equation Modeling. — London, 1998.
- Measurement of Social Capital. Reference Document for Public Policy Research, Development and Evaluation. — S.l., 2005.

Nielsen F. Toward a Theory of Ethnic Solidarity in Modern Societies // *American Sociological Review*. — 1985. — Vol. 50 (April). — P. 133–149.

Opp K.-D. Die Entstehung sozialer Normen. Ein Integrationversuch soziologischer, sozialpsychologischer und ökonomischer Erklärungen. — Tübingen, 1983.

Saris W., Stronkhorst H. Causal Modelling in Nonexperimental Research. — Amsterdam, 1984.

Schwarz S. Value Consensus and Importance. A Cross-national Study // *Journal of Cross-cultural Psychology*. — 2000. — Vol. 31 (July). — № 4. — P. 465–497.